

नागरिक शिक्षाको दृष्टिले माध्यमिक विद्यालयमा गरिएका अभ्यासहरू

शिक्षाशास्त्र संकाय, स्नातकोत्तर तह, दोश्रो वर्ष
पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विषय विशिष्टीकरण अन्तर्गतको आंशिक
आवश्यकता पूरा गर्नका लागि तयार पारिएको
शोध प्रतिवेदन

प्रस्तुतकर्ता:

जगन्नाथ उपाध्याय

परीक्षा क्रमाङ्क : २८००४८/०६६

त्रि.वि. दर्ता नं. ५-१-१९-६९३-९७

त्रिभुवन विश्वविद्यालय,

शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग

पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन शिक्षण विभाग

कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०६८

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
शिक्षाशास्त्र केन्द्रिय विभाग
पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन शिक्षण विभाग

सिफारिस-पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय केन्द्रीय विभाग, किर्तिपुर, काठमाण्डौ, स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्ष पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विशिष्टिकरण विषयका छात्र जगन्नाथ उपाध्यायले “नागरिक शिक्षाको दृष्टिले माध्यमिक विद्यालयमा गरिएका अभ्यासहरू” शीर्षकको शोध प्रतिवेदन लेखन मेरो सुपरिवेक्षणमा रही तयार गर्नु भएकोले आवश्यक मूल्याङ्कनको लागि सिफारिस गर्दछु ।

मिति : २०६८/१२/२३

.....
उप. प्राध्यापक शिवराज बढू
शोध निर्देशक

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
शिक्षाशास्त्र केन्द्रिय विभाग
पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन शिक्षण विभाग

स्वीकृति-पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय केन्द्रीय विभाग, किर्तिपुर, काठमाण्डौ स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्ष पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विशिष्टीकरण विषयका छात्र जगन्नाथ उपाध्यायले “नागरिक शिक्षाको दृष्टिले माध्यमिक विद्यालयमा गरिएका अभ्यासहरु” शोध शीर्षकमा शोध प्रतिवेदन तयार गरी आवश्यक मूल्याङ्कन गर्न स्वीकृतिको लागि सिफारिस साथ यस मूल्याङ्कन समितिमा पेश गर्नुभएकोमा यस समितिबाट मूल्याङ्कन गरी स्वीकृत गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति

दस्तखत

प्रा. स्वयम् प्रकाश ज.ब.रा.

.....

(विभागीय प्रमुख)

उप-प्रा. शिवराज बढू

.....

(शोध निर्देशक)

उप-प्रा. विश्ववाला थापा

.....

(बाह्य परिवेक्षक.)

मिति : २०६८/१२/३०

कृतज्ञता ज्ञापन

प्रस्तुत लेखन कार्यदेखी नै “नागरिक शिक्षाको दृष्टिले माध्यमिक विद्यालयमा गरिएका अभ्यासहरु” शिर्षकको शोध पत्रको प्रतिवेदन तयार गर्दा आफ्नो अमूल्य समय प्रदानगरी महत्वपूर्ण आवश्यक निर्देशन सल्लाह, सुझाव एवं लेखन कार्यमा प्रेरणा प्रदान गर्नुहुने पाठक्रम तथा मूल्यांकन विभागका आदरणीय गुरु एवं शोध निर्देशक उप. प्रा. श्री शिवराज बढूज्यू प्रति हृदय देखिनै आभार प्रकट गर्दछु । शोध पत्र तयारीको क्रममा बेलाबेलामा आवश्यक सल्लाह सुझाव दिई अनुसन्धान कार्यमा प्रोत्साहन गर्नुहुने आदरणीय गुरुहरु स्वयम् प्रकाश ज.ब.रा. , उप. प्रा. यशोधरा पन्त, उप. प्रा. विश्ववाला थापा र उप.प्रा. किरणराम रञ्जितकार ज्यू प्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

शोध अध्ययनका क्रममा अध्ययन क्षेत्रमा आवश्यक सुचना उपलब्ध गराई सहयोग पुऱ्याउने नवलपरासी जिल्ला गैँडाकोट गा. वि. स.का श्री नेपाल राष्ट्रिय शम्सेर आदर्श मा. वि. र श्री नारायणी मा. वि. का प्रधानाध्यपक, शिक्षक, विद्यार्थी, विद्यालय व्यवस्थापन समिति, विद्यालय निरिक्षक, स्रोत ब्यक्ति प्रति धन्यवाद दिन चाहन्छु । साथै यस कार्यलाई सफल बनाउन उत्प्रेरणा, हौसला, समय, आर्थिक सहयोग पुऱ्याउनुहुने मेरा वुवा नारायण प्रसाद उपाध्याय र आमा भागवती उपाध्याय एवं मेरो जिवन साथी सरिता धिताल र सम्पूर्ण परिवार प्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

शोध पत्रलाई समयमै कम्प्युटर टाईप एवं अन्य सल्लाह प्रदान गरी सहयोग पुऱ्याउने भाईहरु खेमराज उपाध्याय र श्रीधर समर्पणलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

जगन्नाथ उपाध्याय

शोध सार

नागरिक अधिकार र कर्तव्यप्रति सचेत, प्रतिबद्ध र समालोचना गर्न सक्ने नागरिकहरू उत्पादन गर्नका लागि प्रदान गरिने शिक्षानै नागरिक शिक्षा हो । विद्यार्थीहरूलाई आफ्नो अधिकार र कर्तव्यप्रति जिम्मेवार, स्वतन्त्रता , समानता र सामाजिक एकताप्रति सचेत बनाउने कार्य नागरिक शिक्षाले गर्दछ । समाजको मूल्य मान्यता र राज्यको प्राथमिकता अनुसार नागरिक शिक्षाका प्राथमिकताका क्षेत्रहरू निर्धारण गरिएका हुन्छन् । यस्ता क्षेत्रहरू पहिचान गर्ने कार्य महत्वपूर्ण भएकोले “नागरिक शिक्षाको दृष्टिले माध्यमिक विद्यालयमा गरिएका अभ्यासहरू” शीर्षकमा यो अध्ययन गरिएको थियो । यस अध्ययनलाई नागरिक शिक्षाका लागि गरिएका नीतिगत प्रावधानहरू पहिचान गर्नु , नागरिक शिक्षाकालागि विद्यालय शिक्षामा समावेश गरिएका विषयवस्तुहरूका क्षेत्रहरू पहिचान गर्नु र त्यस अनुरूप विद्यालयले गरेका कार्यहरू पहिचान गर्ने उद्देश्यमा केन्द्रित गरिएको थियो । यस अध्ययनमा स्थलगत सर्वेक्षण गरि खुल्ला अन्तर्वार्ता, खुल्ला प्रश्नावली र लक्षित समुह छलफल जस्ता औजारहरू प्रयोग गरि सूचनाहरूको तालिकीकरण गरेर बर्णनात्मक तरिकाले सूचनाहरूको व्याख्या गरिएको छ । यो अनुसन्धान नवलपरासी जिल्ला गैँडाकोट गा. वि. स. मा सञ्चालित श्री नेपाल राष्ट्रिय शम्सेर आदर्श मा. वि. र श्री नारायणी मा. वि. का प्रधानाध्यपकहरू, शिक्षकहरू, विद्यार्थीहरू, विद्यालय व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारीहरू, विद्यालय निरिक्षक र स्रोत व्यक्ति एवं विशेषज्ञ लाई सूचना दाताको रूपमा समावेश गरिएको थियो ।

यस अध्ययनका सूचनादाताको आधारमा असल नागरिकका विशेषताहरू अन्तर्गत नैतिकवान, सीर्जनशील, चेतनशील, विश्वासी, दयालु, सहयोगी, स्वावलम्बी, देशभक्ति, पक्षपात रहित र पेशाप्रति उत्तरदायी हुने गुणहरू रहेका हुन्छन् । त्यसै गरि विद्यालयमा असल विद्यार्थीमा शिक्षकले भनेको मान्नुपर्ने, सिकाइमा सहभागि हुनुपर्ने , गृहकार्य गनुपर्ने लगायतका आचारसंहिता पालन गर्ने गुणहरू रहेका हुन्छन भन्ने प्रतिक्रियाहरू प्राप्त भए ।

माध्यमिक तहमा नागरिक शिक्षा प्रदान गर्नको लागि ऐच्छिक विषयको रूपमा पाठ्यक्रममा नागरिक शास्त्र विषय समावेश गरेको पाइन्छ तर विद्यालयमा भने पढाई भएको पाईएन । त्यस्तै सामाजिक अध्ययन , नेपाली, विज्ञान , अर्थशास्त्र र स्वास्थ्य र जनसंख्या तथा वातावरण शिक्षा जस्ता विषयहरूमा एकिकृत रूपमा नागरिक शिक्षा सम्बन्धी विषयवस्तुहरू समावेश गरेको पाइन्छ । राष्ट्रियता, प्रजातन्त्र, स्वतन्त्रता, सहिष्णुता , समानता , न्याय, मानवता, नैतिकता, सभ्यता, शान्ति सुरक्षा, आपसि सम्मान सद्भाव, अधिकार र कर्तव्य जस्ता महत्वपूर्ण मूल्य मान्यताहरू नागरिक शिक्षा संग सम्बन्धित विषयवस्तुहरू हुन भन्न सकिन्छ ।

नागरिक शिक्षा सम्बन्धी ज्ञान दिन विद्यालयमा कक्षा भित्र हुने क्रियाकलापहरु कक्षाकोठा सरसफाइ, सजावट , प्रार्थना तथा कक्षा गीतगायन , प्रयोगात्मक अभ्यास हुने गरेको पाइयो भने कक्षा कोठा बाहिर सरसफाइ कार्यक्रम , खेलकुद , शैक्षिक भ्रमण एवं बौद्धिक ज्ञान दिने खालका अतिरिक्त क्रियाकलापहरु हुने गरेको पाइयो ।

यसरी निष्कर्षमा नागरिक शिक्षा प्रदान गर्ने विषयमा बनेका ऐन, नियम प्रति सरोकारवाला पक्षहरुलाई सचेत गराउन विभिन्न गोष्ठी सेमिनार जस्ता कार्यक्रमहरु सञ्चालन गर्नुपर्ने देखिन्छ । अधिकार कर्तव्य प्रति सूचित हुने, नियमको पालन गर्ने र नियमहरुमा शान्तिपूर्ण रुपमा सुधार गर्ने प्रक्रियामा सहभागि हुने कार्यहरु गराउन सकिन्छ । विषय अनुसार कक्षा क्रियाकलापहरु, अतिरिक्त क्रियाकलापहरु , सामुहिक कार्यहरुमा सहभागिता जस्ता क्रियाकलापहरुमा जोड दिनुपर्ने देखिन्छ ।

विषयसूची

सिफारिस पत्र	I
स्वीकृत पत्र	II
कृतज्ञता ज्ञापन	III
शोधसार	IV

अध्याय एक

परिचय

१.१	अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
	१.१.१ अध्ययनको सन्दर्भ	१
	१.१.२ अध्ययन क्षेत्रको सन्दर्भ	३
१.२	समस्याको कथन	३
१.३	अध्ययनको औचित्य	४
१.४	अध्ययनको उद्देश्य	४
१.५	अध्ययनको सिमाङ्कन	५
१.६	सम्बन्धित शब्दावलीको परिभाषा	५

अध्याय दुई

पूर्व साहित्यका समीक्षा

२.१	सैद्धान्तिक आधार	६
२.२	विषयगत साहित्य	८
	२.२.१ अन्तर्राष्ट्रिय सन्दर्भको साहित्य	१०
	२.२.२ पाठ्यपुस्तकको समीक्षा	११

२.३ सम्बन्धित अध्ययनको समीक्षा १२

२.४ अवधारणा निर्माण १३

अध्याय तीन

अनुसन्धान विधि

३.१ अनुसन्धान ढाँचा १५

३.२ अध्ययन क्षेत्र र जनसंख्या १६

३.३ नमूना छनोट १६

३.३.१ विद्यालयको छनोट १६

३.३.२ विशेषज्ञको छनोट १६

३.३.३ प्रधानाध्यापकको छनोट १६

३.३.४ शिक्षकको छनोट १६

३.३.५ विद्यालय निरीक्षक र स्रोतव्यक्तिको छनोट १७

३.३.६ विद्यार्थी छनोट १७

३.३.७ विद्यालय व्यवस्थापन समितीको छनोट १७

३.४ अध्ययनका औजारहरूको निर्माण १७

३.४.१ दस्तावेज अध्ययन खाका १७

३.४.२ प्रधानाध्यापकका लागि अन्तर्वार्ता फाराम १८

३.४.३ शिक्षकहरूका लागि प्रश्नावली १८

३.४.४ विद्यार्थीहरूका लागि प्रश्नावली १८

३.४.५ विद्यार्थीका लागि लक्षित समूह छलफल निर्देशिका १८

३.४.६ विद्यालय व्यवस्थापन समितिसँग छलफलका लागि निर्देशिका १८

३.४.७ विद्यालय निरीक्षक र स्रोतव्यक्तिका लागि अन्तर्वार्ता फाराम	१८
३.४.८ विशेषज्ञहरुका लागि प्रश्नावली	१९
३.४.९ साधनहरुको वैधता निर्धारण	१९
३.५ सूचना संकलन प्रक्रिया	१९
३.६ सूचना विश्लेषण प्रक्रिया	२०
३.७ सूचनाहरुको वैधता निर्धारण	२०
३.८ नैतिकताको मापदण्ड	२०

अध्याय चार

सूचनाहरुको विश्लेषण र व्याख्या

४.१ नागरिक शिक्षासंग सम्बन्धित नितिगत प्रावधानहरु	२१
४.१.१ असल नागरिकका विशेषताहरु	२२
४.१.२ असल विद्यार्थीमा हुनुपर्ने गुणहरु	२३
४.१.३ विद्यालयमा भएका आचारसंहिताहरु	२४
क. शिक्षकले पालना गर्नुपर्ने आचारसंहिताहरु	२४
ख. विद्यार्थीले पालन गर्नुपर्ने आचारसंहिताहरु	२६
४.१.४ आचारसंहिता निर्माण गर्दा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरु	२७
४.१.५ नागरिक शिक्षाको लागि जोड दिनुपर्ने कुरा	२८
४.१.६ सुधार गर्नुपर्ने नितिहरु	२९

४.२ नागरिक शिक्षा संग सम्बन्धित विषयवस्तुहरु	३०
४.२.१ विद्यालयमा पढाई भईरहेको पाठ्यांश र विषय वस्तुहरु	३०
४.२.२ असल नागरिक बनाउन विद्यालयमा जोड दिएका विषयहरु सम्बन्धि सरोकारवालाहरुको प्रतिक्रिया	३३
४.२.३ नागरिक शिक्षा सम्बन्धि विषय वस्तुलाई प्रभावकारी बनाउने उपायहरु	३४
४.३ नागरिक शिक्षाका लागि विद्यालयमा भइरहेका क्रियाकलापहरु	३६
४.३.१ कक्षाकोठा भित्र हुने क्रियाकलाप	३६
४.३.२ कक्षाकोठा बाहिर हुने क्रियाकलापहरु	३७
४.३.३ विद्यालयमा गरिएका सिकाइका क्रियाकलापले समाजमा पारेको प्रभाव	३८
४.३.४ असल नागरिक बन्नका लागि विद्यालयले सुधार गर्नुपर्ने क्रियाकलापहरु	३९

अध्याय पाँच

प्राप्ति निष्कर्ष र सुझाव

५.१ मुख्य प्राप्तिहरु	४१
५.१.१ नीतिगत प्रावधान सम्बन्धि प्राप्तिहरु	४१
५.१.२ विषयवस्तु सम्बन्धि प्राप्तिहरु	४२
५.१.३ क्रियाकलाप सम्बन्धि प्राप्तिहरु	४२
५.२ निष्कर्षहरु	४३
५.३ सुझावहरु	४५
सन्दर्भ सूची	
अनुसूची	